

'מתים בחופשה' - תחושת כלואי גטו קובנה כנידונים למוות והשתקפותה בפסיקת ההלכה⁴

משה טרשנסקי

מבוא

עם פלישת הצורר הנאצי לליטא בקיץ 1941 נכלאו יהודי קובנה בגטו לתקופה של כשלוש שנים. ההיסטוריונים מחלקים את תקופת הגטו לשלוש תקופות. תקופה ראשונה, 'רצח המונים', ב'קיץ הנורא ההוא', מיוני 1941, ועד סוף אוקטובר 1941. תקופה קצרה זו הייתה רצופה אקציות נגד היהודים, ונרצחו בה כעשרים אלף יהודים. שיא הרדיפות היה ב'אקציה הגדולה', ב-28 באוקטובר, שבה נדרשו יהודי הגטו להתייצב למסדר, נערכה סלקציה, ובסופה נרצחו קרוב לעשרת אלפים איש. תקופה שנייה, 'תקופת השקט היחסי', מנובמבר 1941 ועד סתיו 1943. בתקופה זו סבלו היהודים משגרה של התעללויות ועבודות כפייה, אך לא התבצעו אקציות. ותקופה שלישית - מסתיו 1943 ועד נסיגת הנאצים בסוף יולי 1944. בתקופה זו הפך הגטו ל'מחנה ריכוז קובנה', וניהולו עבר לידי האס-אס. רבים הופרדו ממשפחותיהם, נשלחו למחנות כפייה בסביבות קובנה וחיו בתנאים קשים. בתקופה זו ביצעו הנאצים את 'אקציית הילדים', שבה נרצחו למעלה מאלף ומאתיים ילדים. בזמן נסיגת הנאצים אלפים ניסו להסתתר ב'מלינות', בונקרים תת-קרקעיים, אך הגרמנים שרפו את בתי הגטו וכאלפיים יהודים נחנקו בעשן. רק כמאה איש הצליחו לשרוד ושחררו בידי הצבא האדום. מרבית היהודים, כשמונת אלפים איש, הועברו למחנות כפייה בגרמניה, מהם שרדו רק כאלפיים אשר שוחררו בראשית 1945.²

יחד עם הכלואים בגטו היו גם גדולי הרבנים, ובראשם רב העיר הקשיש, הרב אברהם דובר כהנא שפירא, והרב אברהם גרודז'ינסקי, מנהלה הרוחני של ישיבת כנסת ישראל

1. ההרצאה בכנס ומאמר זה מבוססים על עבודת דוקטורט המצויה בהליכי מחקר וכתובה בנושא הרב אפרים אשרי ושאלות ותשובות השואה. העבודה מתבצעת במסגרת אוניברסיטת בר אילן, במחלקה לתולדות ישראל על שם ישראל וגולדה קושיצקי, ובהנחייתו של פרופסור גרשון בקון.

2. גרפונקל, קובנה, עמ' 1. לוח זמנים מפורט לאירועי גטו קובנה, ראו: תורי, גיטו, עמ' 21-23. וגם: לוי, קובנה, עמ' 1071-1074.

בסלובודקה. הרב שפירא היה מרותק למיטת חוליו, ולכן היה מוגבל מאוד בעיסוקו בענייני הרבנות. הוא נפטר ונקבר בגטו בפברואר 1943.³ הרב גרודז'נסקי המשיך להרביץ תורה כמידת יכולתו והרבה לדרוש בתורת המוסר ולהשפיע בכך על בחורי הישיבה.⁴ בזמן חיסול הגטו, ביולי 1944, הוא אושפז בבית החולים, הגרמנים בנסיגתם הציתו אש במבנה, והרב נשרף שם יחד עם שאר החולים.⁵

בין רבבות הכלואים היה רב צעיר,⁶ הרב אפרים אשרי, תלמיד ישיבת כנסת ישראל, שהוסמך לרבנות בחודש חשוון תרצ"ט.⁷ הרב אשרי זכה להימנות עם מתי המעט שהצליחו להסתתר בזמן הנסיגה הנאצית ושוחררו בידי הצבא האדום. עם השחרור קמה קהילה קטנה של השורדים, והרב אשרי שימש כרב הקהילה.⁸ בקיץ 1945 ברח הרב אשרי מליטא והגיע לרומא, שם שימש כראש ישיבת 'מאור הגולה' לבחורים ששרדו את השואה. בשנת 1952 מונה הרב אשרי כרב 'בית מדרש הגדול' בניו יורק, ובתפקיד זה שימש למעלה מיובל שנים, עד מותו בשנת 2003.

את עיקר פרסומו קנה הרב אשרי בזכות פועלו הספרותי, וספרו הראשון 'דברי אפרים' התפרסם בשנת 1949. ספר זה כולל ביאורי סוגיות כלליות בתלמוד, ונספח להם קונטרס 'מעמק הבכא', המכיל חמש שאלות ותשובות (להלן: שו"ת). גולת הכותרת של כתביו הוא החיבור 'שאלות ותשובות ממעמקים' הכולל חמישה כרכים, שהתפרסמו בשנים 1959-1979. ספריו כוללים מאה ואחת עשרה שאלות שנשאל,⁹ מהן כשישים ושתיים מתקופת הגטו, והשאר לאחר תקופת השואה. השו"ת משקפות את הווי החיים בגטו

3. תורי, גיטו, עמ' 203-204. תורי שם כותב אודות הרב שפירא: "היה סמל יותר משהיה דמות מעשית... בגיטו כמעט לא הרגישו בקיומו. אולם כאשר נחוצה היתה הכרעתו, הוא התעלה והתחזק והשמיע".

4. תורי מתאר בפרוטרוט את אחד משיעורי המוסר, ראו: תורי, גיטו, עמ' 305-307.

5. הרב אשרי, על המוקד, עמ' 2.

6. במקורות שונים מופיע שנולד ב-1914, אך על פי אישור לידה המצוי בידי מארכיון הרב אשרי, ועל פי דברי בנו, הוא נולד בשנת 1908. כך עולה גם ממצבת קבורתו, עליה נחקק כי נפטר לבית עולמו בראש השנה תשס"ד, בגיל 95. לפי זה בתקופת הגטו הוא היה בשנות השלושים המוקדמות לחייו.

7. העתק אישור ההסמכה שניתן לו על ידי הרב אייזיק שר, ראש ישיבת כנסת ישראל, מצוי בידי באדיבות בני משפחת הרב אשרי. האישור הוא משנת תש"ז, ומעיד על הסמכה שניתנה כאמור בשנת תרצ"ט.

8. העתק אישור מנציגות קהילת קובנה, שהרב אשרי משמש כרב הקהילה (תמוז תש"ה) מצוי בידי באדיבות בני משפחת הרב אשרי.

9. הרב אשרי כותב בחיבורו שו"ת ממעמקים, בהקדמה לכרך א, שרבים פנו בשאלות לרב שפירא, "ומכיון שהייתי מבאי ביתו תמיד ממש כבן בית, היה מבקש ממני לעיין בשאלות הללו". עקב מחלתו של הרב שפירא ספק אם אמנם ההמונים צבאו על דלתו. למעשה רק בשתיים מתוך מאה ואחת עשרה השאלות מציין הרב אשרי מפורשות שהשאלה הפנתה לרב שפירא והועברה על ידו לרב אשרי (אשרי, ממעמקים, כרך א, סימנים א, ד), ורק בחמש תשובות מובאת חוות דעתו של הרב שפירא בנושא (אשרי, ממעמקים, כרך א, סימנים א, ב, ד, יז. וכרך ד, סימן ה). על כך יש להניח שרוב השאלות הופנו ישירות לרב אשרי, והתשובות ניתנו על ידו.

ואת האירועים השונים. לדוגמה, ישנן לא פחות משמונה עשרה שאלות מהתקופה הראשונה של רצח ההמונים, עובדה המעידה על האינטנסיביות של האירועים בתקופה קצרה זו, הקיץ הנורא ההוא.

סביב ה'אקציה הגדולה', באוקטובר 1941, נשאל הרב אשרי שש שאלות: קודם האקציה נשאלה השאלה: 'האם מותר להתאבד וכך להינצל מהגורל האכזר הצפוי וגם לזכות להיקבר בקבר ישראל?'¹⁰ במהלך האקציה נעשה בירור אודות הנוסח המדויק של הברכה לקראת מוות על קידוש השם.¹¹ אחרי האקציה נשאלו שאלות שונות: 'האם שורדי האקציה צריכים לברך ברכת הגומל?'¹² 'האם יש לומר קדיש על הנרצחים?'¹³ ו'האם מותר ליהנות מבגדי הנרצחים?'¹⁴ ומחפציהם?¹⁵ בחיבורו מזכיר הרב אשרי שאלה נוספת, אשר הופנתה לרב שפירא: 'האם לפרסם את חובת ההתייצבות בכיכר ל"אקציה הגדולה"? הרב אשרי מזכיר שאלה זו שנשאל הרב שפירא אגב דיון בשאלה אחרת שהוצגה לרב אשרי כחודש לפני כן, בספטמבר 1941,¹⁶ אודות חלוקת אישורי עבודה לכמחצית מבעלי המלאכה. בשתי שאלות אלו יתמקד מאמר זה.

פרסום חובת ההתייצבות בכיכר

בסוף אוקטובר 1941 נדרשו חברי האלטסטנראט לפרסם בחוצות הגטו את הדרישה הגרמנית להתייצב בכיכר הדמוקרטים, ב-28 בחודש. אף שלא היה ידוע מה טומנת בחובה דרישה זו, היה חשש כבד כי מדובר בסכנה גדולה. חברי האלטסטנראט התלבטו מאוד אם ראוי לפרסם את חובת ההתייצבות בכיכר. בינתיים גם הגיעו לגיטו שמועות אודות חפירת בורות גדולים בסביבת הפורט התשיעי, בידי שבויי מלחמה רוסיים.¹⁷

10. אשרי, ממעמקים, כרך א, סימן ו.

11. אשרי, ממעמקים, כרך ב, סימן ד.

12. אשרי, ממעמקים, כרך א, סימן ז.

13. אשרי, ממעמקים, כרך ב, סימן ו.

14. אשרי, ממעמקים, כרך ב, סימן ה.

15. אשרי, ממעמקים, כרך ג, סימן ד.

16. הבאת דברי הרב שפירא שנאמרו באוקטובר, בשאלה מחודש ספטמבר, מעידה על העריכה המאוחרת של כתבי הרב אשרי. עקב העריכה המאוחרת וגם מסיבות נוספות יש שהטילו ספק במהימנות כתביו של הרב אשרי. ראו: גולדברג, אשרי, עמ' 1928, וגם: איילי, ספרות השו"ת, עמ' 132-140. שאלה חשובה זו ראויה לדיון נפרד, ולא ארחיב בה ביריעה זו.

17. תורי, גיטו, עמ' 60-62.

חברי האלטסטנראט לא הצליחו להגיע להכרעה בשאלה גורלית זו והחליטו לפנות לשאול בעצתו של רב העיר, הרב שפירא. בשעת לילה מאוחרת יצאו לביתו דוקטור אלקס, יושב ראש האלטסטנראט, סגנו גרפונקל, והחברים גולדברג ולוין. קיימים מספר תיאורים של פגישה זו,¹⁸ התיאור המפורט ביותר, הממחיש את כובד המשא שהונח על כתפי הרב, מופיע ביומנו של תורי:

הביקור הפתאומי בשעה כה מאוחרת הבהיל את הרב הישיש והחולה. הוא קם ממטת חוליו ויצא אל אורחיו חיוור כסיד. הרב רעד מהתרגשות והיה צורך לתת לו כדורי הרגעה. חברי הא.ר.¹⁹ סיפרו לו על שתי הפגישות עם ראוקה ועל הצו, גילו לו את חששותיהם וביקשו שיפסוק בשאלה אם הם, כשליחי ציבור האחראים לגורל היהודים בגיטו, מותר להם, או שמא אף חובה עליהם, לפרסם את הצו? הרב נאנח אנחה כבדה. הבעיה סבוכה וקשה ומצריכה עיון. הוא ביקש כי יחזרו אליו בשש בבוקר. ד"ר אלקס וחבריו הדגישו את הדחיפות שבעניין, שכן למעשה חייב היה הא.ר. לפרסם את הצו כבר לפני כן וכל השהיה נוספת עלולה לעורר את זעם הגסטאפו. הרב הבטיח שלא יעצום עין כל הלילה ויעיין במקורות כדי שיוכל להשיב תשובה בהקדם. כאשר חזרו חברי הא.ר. בשעה שש לביתו של הרב מצאוהו שקוע בעיון בספרים שנערמו על שולחנו. בפניו ניכרו היטב אותות ליל הנדודים והמאמץ הגדול שעשה למצוא אסמכתאות לפיתרון הבעיה הנוראה שבפניה עמד הא.ר.. הוא הרים את ראשו עטור הזקן הלבן ואמר כי עדיין אין תשובה בפיו וביקש שישבו אליו בשעה תשע. אך גם בשעה תשע עדיין שקוע היה בעיון ודחה את תשובתו לשעה אחת - עשרה לפני הצהריים. לבסוף, בשעה אחת - עשרה, השיב כי חקר ודרש ומצא בתולדות ישראל מצבים שיש בהם דמיון לדילמה שבה נתון הא.ר. כעת. במקרים כאלה, אמר, כאשר נגזרת גזירה על עדה יהודית והיא כולה נתונה בסכנה, ובמעשה מסוים ניתן להציל חלק ממנה - חובה על ראשי העדה לאזור עוז וליטול על עצמם את האחריות ולהציל את מה שניתן להציל. על פי עקרון זה שומה איפוא על הא.ר. לפרסם את הצו. רבנים אחרים בגיטו ואישי ציבור בודדים חלקו לאחר מכן על פסיקתו זו וטענו שאסור היה לא.ר. לפרסם את הצו משום שבכך הוא למעשה משתף פעולה, הגם שלא מרצונו, עם הצורך. ויש בו בשיתוף הזה כדי לעזור להוציא לפועל מזימה הטומנת בחובה שואה לגיטו. הנואשים כליל הוסיפו לכך את הנימוק שבין כה וכה נידון הגיטו לכליה, ולפיכך על הא.ר. היה לנהוג לפי העיקרון 'ייהרג ובל יעבור' ולהימנע מפרסום הצו.

18. למשל: גרפונקל, קובנה, עמ' 72.

19. אלטסטנראט (מועצת הזקנים היהודים).

מיד לאחר הביקור אצל הרב הראשי התכנסו חברי הא.ר. לשיבה מיוחדת באותו בוקר [7] באוקטובר 1941] והחליטו לפרסם את הצו.²⁰

הרב שפירא לא העלה על הכתב את תשובתו, ועלינו לנסות ולהבין את השיקול ההלכתי שעמד לנגד עיניו בפסיקה קשה זו. ההסבר העמום שמזכיר תורי, שבשעת גזירה על העדה כולה, אם במעשה מסוים ניתן להציל חלק מהציבור יש לעשות כן, עומד לכאורה בניגוד לדיני תורה. לאדם שנדרש להרוג את חברו, ומאיימים עליו שאם לא יעשה כן יהרגוהו, אסור לפגוע בחברו. הנימוק לכך: "מאי חזית דדמא דידך סומק טפי...". מה ראית לחשוב שדמך אדום יותר, או לחילופין, שחייך שווים יותר? (פסחים כה ע"ב). אפילו בסיטואציה של סיכון מעטים למען הצלת רבים מופיע: "סיעה של בני אדם שאמרו להם גוים תנו לנו אחד מכם ונהרגוהו, ואם לאו הרי אנו הורגין את כולכם, יהרגו כולן ואל ימסרו להן נפש אחת מישראל" (תוספתא תרומות, פרק ז). אין למסור להריגה אפילו אדם אחד, אף לא לשם מטרה נעלה של הצלת רבים. כיצד אם כן מותר היה לפרסם את הצו ולהעמיד רבים בסכנה, אף אם הדבר נעשה מתוך תקווה להציל בצורה זו חלקים מהציבור?

הרב אשרי מביא עניין זה אגב דיון בשאלת חלוקת 'כרטיסי חיים' שהוצגה בפניו באמצע ספטמבר. המפקד הגרמני דרש מהאלטסטנראט לחלק חמשת אלפים כרטיסי עובדים לבעלי המלאכה, והיה חשש שמא החלוקה תעמיד בסכנה את האחרים. הרב אשרי פסק להתיר את החלוקה,²¹ והזכיר בנימוקיו את הפסיקה של הרב שפירא אודות ההתייצבות בכיכר.²² הוא הסביר את דברי הרב שפירא כך:

באם יצאה גזירה ר"ל²³ על קהלה מישראל להשמידם ובאמצעים אפשר להציל המקצת מהעדה, מוכרחים ראשי העדה ליקח עוז בנפשם האחריות עליהם לעשות המעשה

20. תורי, גיטו, עמ' 62-63. יש לציין שהתיאור המורחב של ה'אקציה הגדולה', המופיע בנוסח המודפס של היומן נכתב בשנת 1944 (ראו עמ' 59 שם), ועל כן הוא כולל גם התייחסויות מאוחרות לפסיקה.

21. יש לשים לב לכך שלהבדיל מהשאלה שהופנתה לרב שפירא באופן רשמי על ידי האלטסטנראט, בשאלת הכרטיסים הם לא פנו לרב אשרי, אלא השאלה עלתה ממאן שהוא מהקהל 'בתוך מהומת הבהלה' של הניסיונות להשיג כרטיסים.

22. אין עדות לכך שהרב אשרי השתתף בפגישה של חברי האלטסטנראט עם הרב שפירא, ויש להניח שהוא מביא את הדברים משמועה, ואולי הוא שמע אותם לאחר מעשה מהרב שפירא.

23. רחמנא ליצלן.

ולהציל מה שאפשר. וכן בנדון דידן²⁴ נראה שלקיחת וחילוק הכרטיסים הוא ג"כ²⁵ ענין הצלה ול"ש²⁶ לדון בזה דין דייחדוהו.²⁷

הרב אשרי גורס שמדובר בסיטואציות אלו בפעולות הצלה, ושאינן להן שייכות לפעולה האסורה של שיתוף פעולה עם האויב הדורש למסור יהודים לידיהם. ברם, יש להבין מדוע אין המקרים דומים? מדוע במקרים אלו הותר שיתוף הפעולה עם דרישת הצורך, מתוך מטרה חיובית להביא להצלת חלק מהציבור, ואילו במקרה המתואר בתוספתא נפסק ששיתוף פעולה דומה אסור?

מסירה מול הצלה

פרבשטיין מכנה סוגיה זו בין 'הצלה' ל'מסירה'. לטענתה ההבחנה בין המושגים אינה תלויה בכוונת העושה, וגם לא בתוצאה לאחרי מעשה, אלא אך ורק במעשה שנעשה בפועל. לפיכך התעסקות ישירה בהצלת יהודי, שתגרום בעקיפין לפגיעה באחרים, מוגדרת כ'הצלה' וממילא מותרת. ואילו מסירת יהודי לגוי, אף שתגרום בעקיפין להצלתם של אחרים, מוגדרת 'מסירה', ועל כן היא אסורה. לפי זה מובן היטב מדוע הרכבת רשימות לשילוחים למחנות אסורה, שהרי ההתעסקות הישירה היא בנידונים לשילוח. לעומת זאת חלוקת כרטיסי בעלי המלאכה מותרת, כי במקרה זה ההתעסקות הישירה היא בחלוקת 'כרטיסי החיים'.²⁸

ברם, הסבר זה לא מניח את הדעת ביחס לפרסום חובת ההתייצבות בכיכר, שהרי שם המעשה הישיר העמיד בסכנה את כל הנאספים. פרבשטיין שהבחינה בקושי זה, צירפה שיקולים מספר בניסיון להסביר את הפסיקה שהתקבלה:

א. השאלה שהוצגה לרב שפירא לא הייתה שאלה של 'מסירה', כיון שמדובר היה במפקד כללי של כל הציבור. במפקד האכזרי התייצבו הרב וראשי האלטסטנראט עם כל הקהילה, ולא היה כאן מעשה של מסירת חלק מהציבור לידי הגרמנים.

24. שלנו.

25. גם כן.

26. ולא שייך.

27. הרב אשרי, דברי, קונטרס מעמק הבכא, שאלה א. וראו גם: אשרי, ממעמקים, כרך ה, סימן א.

28. פרבשטיין, בסתר, עמ' 160-162, 171-172.

- ב. הרב העדיף את הקריאה להתייצבות שאותה העריך כספק סכנה, על פני סירוב להוראה שיתפרש כביטוי של מרי ויביא לטבח המוני.
- ג. הסכנה והחשש מפני אקציה היו ידועים לכולם, ופרסום ההודעה לא אילץ שום יהודי להתייצב למפקד בעל כורחו.²⁹

נראה כי ריבוי ההסברים מעיד על הקושי הקיים. הסבר א' המדגיש את ההתייצבות הקולקטיבית, פותר לחלוטין את הבעיה המוסרית של העדפת חיי פלוגי על פני חיי חברו. אך עדיין קשה להבין מדוע אסור לסכן אחדים בשביל הצלה של רבים ומותר לסכן ציבור שלם? מדוע שיתוף פעולה זה לא מוגדר 'מסירה'? הסבר ב' המדגיש את כוונת הרב להציל ככל שניתן הוא קשה, שהרי כל 'מסירה' מטרתה חיובית, להציל אחרים. ופרבשטיין עצמה הגדירה 'מסירה' כבלתי תלויה בכוונה, אלא רק במעשה הנעשה בפועל. גם הסבר ג' אודות הסכנה הידועה, והפרסום שלא אילץ שום יהודי להתייצב, אינו מניח את הדעת. התייצבותם של הרב וראשי האלטסטנראט מלמדת שלא היה כאן פרסום רק 'למראית עין', אלא כוונת המפרסמים הייתה שכל היהודים ייענו לקריאה ויתייצבו בכיכר. מדוע מעשה זה לא מוגדר כשיתוף פעולה עם מסירתו של הציבור כולו?

‘חזקת חיים’ מול ‘מתים בחופשה’

נדמה שיש לצרף הסבר אחר להבדל בין 'מסירה' אסורה, לבין 'הצלה' מותרת, והוא אשר יספק מענה לקושי בפרסום חובת ההתייצבות בכיכר.

הגדרת איסור 'מסירה' אינה תלויה רק במעשה המסוים העומד על הפרק, אלא גם בסיטואציה הכללית שנתונים בה השותפים למעשה. סיעה של יהודים המאוימים על ידי גויים, אל להם למסור ולו גם יהודי אחד, משום שבפעולת המסירה הם מעמידים אותם בסכנה. משמעות הדבר היא שאין לקחת יהודי שהיה עד לאחרונה ב'חזקת חיים', ולהציבו בפני סכנת חיים. ביהודי 'חי' שייך מושג של 'מסירה'. לעומת זאת יהודים שעוד קודם לכן נמצאו בסכנה חמורה ואיבדו זה מכבר את 'חזקת חייהם', אותם לא ניתן 'למסור' ולהכניס לסכנה, שהרי הם כבר מצויים בה. מובן שלצורך כך יש להגדיר את רמת הסכנה שבה 'חזקת החיים' מתערערת. חכמים הסבירו זאת כך: עיר שהקיפוח אויבים והושמה במצור, או העומדים למשפט בעוון שעונשו מוות, עדיין מוגדרים ב'חזקת חיים', אף שהם ודאי

29. פרבשטיין, בסתר, עמ' 173-174.

נמצאים במצב של 'פיקוח נפש'. ואילו תושבי עיר שנכבשה בידי אויבים, או הנידונים למוות בבית דין ומוצאים להיהרג, איבדו את חזקת חייהם (גיטין, פרק ג, משנה ד).³⁰ מצבים אלו אינם בבחינת 'פיקוח נפש' רגיל, אלא הם סכנה יתרה שנדמה כי אפסה בה כל תקווה. נראה שזוהו יסוד הפסיקה של הרב שפירא. כלואי גיטו קובנה היו כבר מתחילת הקיץ הנורא ההוא כבושים בידי האויב הנאצי. עוד קודם הדרישה לפרסם את חובת ההתייצבות בכיכר, העריכו הכלואים שאפסו סיכוייהם להיוותר בחיים. הם העריכו שמגוי וגמור עם הנאצים להוציא את כולם להורג. בסיטואציה זו של נידונים למוות, התערערה 'חזקת חייהם', וכפי שהכלואים הגדירו את עצמם, היו הם בבחינת 'מתים בחופשה'.³¹ דברי הרב שפירא אודות 'גזרה' שנגזרה על העדה כולה לא התייחסו לדרישה הממוקדת להתייצב בכיכר אלא למצבם הכללי, וההתייצבות בכיכר לא היא שהעמידה את המתייצבים בסכנה, שהרי הם היו נתונים בה בלאו הכי. על כן סבר הרב שפירא שפרסום חובת ההתייצבות בכיכר אינה בגדר 'מסירה'. יתרה מכך במצב זה טען הרב שפירא ששיתוף פעולה עם דרישת הצורך יכול רק להועיל, בתקווה שעל ידי כך יצליחו יהודים להמשיך ולשרוד, ואולי לכלות את שלטון הנאצים. הרב שפירא העריך שאי שיתוף פעולה עם הנאצים בשלב זה ייחשב כביטוי של מרי, ורק יזרו את הוצאת כולם להורג. על כן החשיב הרב שפירא מעשה זה כפעולה של 'הצלה'.

חוקרים דנו בהשלכות פסיקה זו של הרב שפירא, ויש שהסיקו מפסיקתו שמותר היה למסור רשימות של יהודים לשילוחים.³² נעלמו מהם כנראה דברי סגלסון, שכאשר נתבקש האלטסטנראט להכין רשימות של אנשים שישלחו למחנות עבודה בריגה, פסק הרב שפירא שאין למסור לידיהם רשימה שכזו.³³ אם נקבל עדות זו, כיצד נוכל להסביר את השינוי בפסיקה?

לאור ההסבר שהוצג מובנים הדברים היטב. השילוחים לריגה התבצעו במהלך התקופה השנייה בגטו, המוגדרת 'תקופת השקט'.³⁴ בתקופה זו תחושת ה'מתים בחופשה' התעמעמה, והיו שהאמינו שהם ימשיכו לעבוד למען הגרמנים וייוותרו בחיים.³⁵ במצב

30. לפי לשון המשנה שם הכבושים בידי אויבים ודומיהם 'נותנין עליהן חומרי חיים וחומרי מתים'. היינו, 'חזקת חייהם' התערערה, והם כ'תלויים ועומדים', בין החיים, לבין המתים. בתלמוד ובפוסקים דנו בהגדרות המדויקות של העניין, ואין כאן המקום להאריך בדיון ההלכתי.

31. אשרי, ממעמקים, כרך ד, סימן י, עמ' עה.

32. סיכום דעות אלו, ראו: פרבשטיין, בסתר, עמ' 174, הערה 46. וראו גם: פוקס, השואה, עמ' 327-332.

33. סגלסון, בלב, עמ' 121. יש לציין שדודו של סגלסון היה מנהל בתי המלאכה ומשפחתו הייתה מקורבת לאלטסטנראט, ואולי ממקורות אלו שמע את הדברים.

34. תורי, גיטו, עמ' 22.

35. סגלסון מתאר את השינוי במצב הרוח באותה התקופה. ראו: סגלסון, בלב, עמ' 208-216.

זה, שבו הם חשו ב'חזקת חיים' נאסרה 'מסירה', ועל כן אסר הרב שפירא את העברת הרשימות.

בנוסף לכך, איני סבור שיש לבטל כליל את מבחן המעשה הישיר בהגדרת 'מסירה', כפי שהגדירה פרבשטיין. אף שהתייצבות קולקטיבית אל מול הסכנה יכולה להיחשב לדעת 'מסירה', אינה דומה מציאות זו למצב שנדרשים בו זקני העדה לבצע סלקציה, ולהחליט בעצמם את מי להציב בחזית. אפילו בסיטואציה קשה של התערעורת 'חזקת החיים' לא כל פעולה מותרת. לפי זה צירוף שני תנאים: ערעור 'חזקת החיים', וגם התייצבות קולקטיבית, הם שעמדו ביסוד ההיתר לפרסם את חובת התייצבות.³⁶ שני תנאים אלו חסרו בשאלת השילוחים לריגה, ועל כן הרב שינה את פסיקתו במקרה זה.

סוגיית יסוד

הערכת הפוסקים את סיכויי הכלואים בגטו לשרוד, והדיון במעמדם של כלואי הגטו כ'חיים' או כמי שנפסק דינם למות עמדו בבסיס פסיקות רבות, ועל כן יש לראות בנקודה זו סוגיית יסוד. בשאלות מרובות נקטו הפוסקים להקל, כגון בעניין אכילת מאכלות אסורות, בגלל השיקולים המקובלים של 'סכנה' ושל 'פיקוח נפש'.³⁷ ברם, ממספר תשובות עולה שהם ראו עצמם בסכנה יתרה, במצב מיוחד של נידונים למוות, שהתערערה 'חזקת חיים'. הרב אשרי נשאל אם מותר לברוח מהגטו ולהצטרף לפרטיזנים. הרב אשרי הדגיש את הסכנה הרבה בבריחה מהגטו, בנדידה בדרכים הנתונות לשליטת הנאצים, ובהצטרפות לפרטיזנים שגם ביניהם היו אנטישמים רבים. למרות הסכנה הרבה הוא פסק שהבריחה אליהם מותרת. הוא נימק זאת בכך שאת ההצטרפות לפרטיזנים הוא הגדיר רק כ'ספק סכנה', ואילו את ההישארות בגטו הוא ראה כ'ודאי סכנה'.³⁸ ברור שהבריחה לפרטיזנים

36. ישנה עדות של רבקה גוטמן, שבעת האקציות פסק הרב שפירא שאין למסור לידי הגרמנים רשימות של 'מי כן, ומי לא'. היא לא מזכירה את פסיקתו אודות פרסום חובת התייצבות בכיכר. ראו: גוטמן, "דאס רעליגיעזע לעבן", עמ' 48. אם נקבל עדות זו המתייחסת כנראה לתקופת האקציות בקיץ הנורא ההוא, היא מהווה הוכחה לכך שאף במצב של ערעור 'חזקת החיים' לא הותרה מסירה אקטיבית של יהודים לגרמנים. מכאן שרק בצירוף שני התנאים: ערעור 'חזקת החיים', וגם התייצבות קולקטיבית, הותר לפרסם את חובת התייצבות. יחד עם זאת יש לציין שאיני יודע מנין שמעה גוטמן את הדברים. היא כתבה שם עוד שדוקטור אלקס התייעץ עם הרב שפירא לעיתים קרובות, ובכך אני מפקפק.

37. הכלל ההלכתי הוא שאפילו ספק פיקוח נפש דוחה את המצוות (יומא, פרק ח, משנה ו), למעט שלוש עברות חמורות: עבודה זרה, גילוי עריות, ושפיכות דמים (סנהדרין עד ע"א). וראו למשל: אשרי, ממעמקים, כרך א, סימן ב.

38. אשרי, ממעמקים, כרך ד, סימן י.

הייתה כרוכה בסכנה ודאית, וכוונתו לומר שבבריחה הייתה טמונה אפשרות ל'ספק הצלה'. ההשוואה היחסית מלמדת שהוא העריך שלנשארים בגטו אין סיכויי הצלה. הוא האמין שמנוי וגמור עם הנאצים לכלותם, ושנחתם דינם למות. לא בכדי הכינוי 'מתים בחופשה' הוזכר בשאלה זו.³⁹ חשוב לציין שמועד הצגת השאלה לא מופיע. אולם כיוון שהבריחות לפרטיזנים החלו בנובמבר 1943,⁴⁰ יש להניח שהשאלה שייכת לתקופה זו, שבה הפך הגיטו ל'מחנה ריכוז קובנה'. מכאן, שתחושת חוסר האמונה בסיכויים לשרוד, שהתעמעמה ב'תקופת השקט', חזרה וכבשה את ליבותיהם של כלואי הגטו בתקופה השלישית.

הרב מייזלש הביא יסוד זה בתיאור מקרה באושוויץ שבו נתבקש לתקוע בשופר בפני כאלף וארבע מאות בחורים, שהובדלו בראש השנה בסלקציה, ונידונו להריגה. אם הוא היה נתפס שוהה במתחם הנידונים למוות, ברור שדינו היה נחתם יחד עמם. בנו ששהה לצדו הפציר בו שלא ייכנס למתחם. על פי הכללים ההלכתיים המקובלים ברור שאין להסתכן סכנת נפש לשם מצוות תקיעת שופר. למרות זאת נכנס הרב מייזלש, דרש בפניהם, ותקע בשופר. את התנהגותו החורגת מכללי הפסיקה המקובלים הוא נימק בכך שממילא התערערה 'חזקת חייו', ועל כן לא חשש מהסתכנות יתרה. כפי שניסח זאת הרב מייזלש: "שבין כך ובין כך לא הייתי מחזיק הרבה מהחיות שלי".⁴¹ במצבו הוא חש ש'אין לו מה להפסיד', והוא התעקש לקיים המצווה.

גם לאחר השואה נדרשו הפוסקים לעניין זה. בשאלת היתר העגונות שדנו בה פוסקים רבים עמדו ביסוד ההיתר מספר שיקולים, וביניהם מידת הסכנה שהיו בה נתונים היהודים בזמן ביצוע הפתרון הסופי. כל אדם שהיה נתון בגזרת מוות, שאיבד את 'חזקת החיים', אפשר היה בצירוף שיקולים נוספים להתיר את אלמנתו, אף ללא עדות מפורשת על מותו. הפוסקים הבדילו בין רמות סכנה שונות, ולא דומה מי שראוהו לאחרונה נלקח באושוויץ שמאלה לכיוון תאי הגזים, למי שנראה לאחרונה במחנה עבודה, או למי שנראה לאחרונה בגטו, ועוד חילוקים נוספים.⁴²

39. הרב יהושע גרינולד מהונגריה מציג שאלה דומה, שעלתה בהיותו בגטו עם בני קהילתו חוסט - האם מותר לברוח מהגטו, או לסייע לבורחים, בידיעה שהדבר יגרור ענישה קולקטיבית? תשובתו הייתה להתיר הדבר בגלל שיקול זהה, שממילא נגזר על כולם דין מוות. ראו גרינולד, חסד, חלק א, סימן כ.

40. רוזין, קובנה, עמ' 552.

41. הרב מייזלש, מקדשי, שער מחמדים, אות ז. יש לציין שבסיום דבריו שם הוא כתב: "זהה הי' עיקר הסיבה להחלטתי הנ"ל, אף שידעתי שבאמת גם סברא זו אין לה שום מקור בההלכה".

42. ראו למשל: הרב מייזלש, קונטרס תקנת עגונות.

סיכום

התורה היא תורת נצח, ואינה משתנה חדשים לבקרים. ברם, התורה עצמה הגדירה שיש להתחשב במסגרת שיקולי הפסיקה גם בנסיבות המקרה במצבים של 'אונס', 'שעת הדחק' וכדומה. הפסיקה ההלכתית חייבת להיות שלובה יד ביד עם המציאות ההיסטורית. ממילא הפסקים יכולים ללמד פרטים היסטוריים אודות תחושות הלב שקיננו בליבות השואלים והפוסקים, וניתוחם את המציאות. על כן הרוצים לשאוב מידע היסטורי מספרות השו"ת, אל להם להסתפק בלימוד פרטי השאלה, אלא עליהם ללמוד גם את תוכן התשובה ואת שיקולי הפסיקה.

הפוסקים בשואה נדרשו לשאלות קשות, הרות גורל, ובמסגרת הפסיקה הובאו בחשבון שיקולי המציאות שבה היו נתונים השואלים. תשובותיו של הרב אפרים אשרי הן דוגמה בולטת לשילוב תיאור הריאליה בפסיקה.

אין ספק שבזמן המלחמה היו נתונים היהודים במצב של 'פיקוח נפש'. ברם, במצבים מסוימים תחת שלטון הנאצים נראה שהם החשיבו עצמם בסכנה יתרה, כנידונים למוות שאיבדו את 'חזקת החיים'. הם העריכו שמנוי וגמור עם הנאצים להוציאם להורג, ואבדה כל תקווה. לא פעם דנים בשאלה: האם כלואי הגטאות האמינו ב'עבודה כדרך להצלה'⁴³ במצבים שבהם הגדירם הפוסקים כמי שהתערערה 'חזקת חייהם', ניכר שהם לא האמינו בהבטחות שווא.

הדגמנו זאת במספר שאלות, שתיים מתוכן נשאלו בקובנה: שאלת ההתייצבות בכיכר, ושאלת הבריחה לפרטיזנים. הדגשנו את חשיבות תשומת הלב לתקופות שנשאלו בהן שאלות אלו. השאלה אודות ההתייצבות בכיכר נשאלה בתקופה הראשונה של גטו קובנה, שהוגדרה על ידי ההיסטוריונים כתקופת 'רצח המונים'. השאלה אודות הבריחה לפרטיזנים שייכת לתקופה השלישית שבה הפך הגטו למחנה ריכוז. לפי זה ניתן לטעון שבשתי התקופות הקשות ביותר בגטו קובנה ניכרת מהפסיקה ההלכתית תחושת מוות ודאי. למרות ניסיונות ההטעיה הנאציים והבלבול שניסו לזרוע בלבבות חשו כלואי הגטו כנידונים למוות שדינם נחתם. מדברי סגלסון עולה שבתקופת הביניים, 'תקופת השקט', עומעמה תחושה זו, והפסיקה השתנתה בהתאם.

43. ראו למשל: קרקובסקי, רומקובסקי, עמ' 1147.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- איילי, ספרות השו"ת
מ' איילי, "ספרות השו"ת מתקופת השואה", בצרון, כרך יא (סדרה חדשה), תשנ"ב, עמ' 131-141.
- אשרי, דברי
א' אשרי, דברי אפרים, ניו יארק תש"ט.
- אשרי, על המוקד
א' אשרי, "על המוקד איכה היה לשריפת אש חכם המוסר מסלובודקה הגאון ר' אברהם גרודז'נסקי הי"ד", הצפה, ח שבט תש"ז, עמ' 2.
- אשרי, ממצמקים
א' אשרי, שו"ת ממצמקים, כרך א, ניו יורק תשי"ט.
כרך ב, ניו יורק תשכ"ג.
כרך ג, נוא יארק תשכ"ט, מהדורה שניה תשנ"ד.
כרך ד, נוא יארק תשל"ו.
כרך ה, נוא יארק תשל"ט.
- גוטמאן, דאס רעליגיעזע לעבן
ר' גוטמאן, "דאס רעליגיעזע לעבן אין קאוונער געטא", בתוך: י' קאפלאן (עורך), פון לעצטן חורבן, מינכען 1948, עמ' 46-51.
- גולדברג, אשרי
A. Goldberg., "Oshry Ephraim", in: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, G. D. Hundert (ed.), vol. 2, U.S.A. 2008, pp. 1298-1299.
- גרינולד, חסד
י' גרינולד, שו"ת חסד יהושע, מובא בתקליטור 'שו"ת השואה', גרסה 1, מכון נתיבי ההלכה - מאגרי מידע תורניים, אלון שבות, תשס"ו 2006.
- גרפונקל, קובנה
ל' גרפונקל, קובנה היהודית בחורבנה, יד ושם, ירושלים תשי"ט.
- לוין, קובנה
ד' לוין, "קובנה", בתוך: י' גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה, כרך חמישי, יד ושם, תל אביב 1990, עמ' 1071-1074.
- מייזלש, עגונות
צ"ה מייזלש, קונטרס תקנת עגונות, מובא בתקליטור 'שו"ת השואה'.
- מייזלש, מקדשי
צ"ה מייזלש, שו"ת מקדשי השם, חלק א, שיקגו תשט"ו.
- סגלסון, בלב
א' סגלסון, בלב העופל, ירושלים תשס"ג.
- פוקס, השואה
א' פוקס, השואה במקורות רבניים, ירושלים תשנ"ה.

א' פרבשטיין, בסתר רעם, ירושלים תשס"ב. ש' קרקובסקי, "רומקובסקי, מרדכי חיים", בתוך: י' גוטמן (עורך), האנציקלופדיה של השואה, כרך חמישי, תל אביב 1990, עמ' 1146-1147.	פרבשטיין, בסתר קרקובסקי, רומקובסקי
י' רוזין, "קובנה", בתוך: ד' לוי (עורך), פנקס הקהילות ליטא, ירושלים תשנ"ו, עמ' 552.	רוזין, קובנה
א' תורי (עריכה מדעית: ד' פורת), גיטו יום-יום - יומן ומסמכים מגיטו קובנה, מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל אביב, ירושלים תשמ"ח 1988.	תורי, גיטו